

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПІЗНІЙ ЮНОСТІ

Статтю присвячено віковим особливостям становлення самосвідомості особистості у пізньому юнацькому віці. Теоретично встановлено, що в цей період відбувається інтенсивне становлення самоідентичності особистості, що зумовлено її потребою у самовизначенні. Емпірично виявлено, що в пізній юності процес становлення самоідентичності особистості є динамічним. Із віком для особистості більшої значущості набувають ідентитети, які стосуються її майбутнього самовизначення й самореалізації в особистій і професійній сферах життєдіяльності, меншої – теперішніх сімейних ролей і соціального статусу. Визначені особливості є важливими для психолого-педагогічної теорії та практики.

Ключові слова: самосвідомість, ідентичність, становлення, особистість, пізня юність, студенти.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В пізній юності для особистості актуалізуються такі завдання, як вибір життєвих цінностей і становлення світогляду, становлення внутрішньої позиції, особистісне та духовне зростання засобами ідентифікації з ідеалом, глибока рефлексія щодо соціальних процесів і пошуків власного місця у соціальному просторі та світі тощо. Однак певні особливості особистісного розвитку в юності можуть призвести до появи певних труднощів у вирішенні окреслених проблем. Зокрема в особистості цього віку зберігається потреба у збереженні власної індивідуальності, що загострюється через розуміння і поступове усвідомлення нею необхідності залежності від суспільних відносин, дотримання встановлених норм і правил поведінки. Тому проблема вікових особливостей становлення самосвідомості особистості в пізньому юнацькому віці є важливою для сучасної психологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Упродовж останнього десятиріччя теоретичне та емпіричне дослідження становлення духовної самосвідомості особистості в юності здійснила С. О. Ставицька. Зокрема психолог виявила північні життєві цінності юнацтва (здоров'я, любов і щасливе сімейне життя), зафіксувала сильне прагнення респондентів до професійної реалізації та визначила психологічні механізми досліджуваного процесу (емпатію, ідентифікацію, рефлексію, саморегуляцію) [6].

Психологічні основи розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці теоретично та емпірично досліджувала Л. М. Снівак. Психолог емпірично встановила такі вікові особливості досліджуваного процесу:

- підвищення рівня національно-психологічного самоаналізу юнаків і юнок із віком, що покращує їхню здатність до національного самоусвідомлення;
- зростання чутливості до суспільно-політичних трансформацій, що призводить до змін у становленні системи національних ціннісних орієнтацій юнацтва та актуалізує потребу особистості у виборі національних цінностей;
- загострення потреби юнаків і юнок у глибокій рефлексії щодо своєї національної належності, зокрема визнання її зрілості як суб'єкта конкретної нації з боку значущих представників цієї нації;
- інтенсифікація ідентифікаційних процесів, які стосуються суспільних національних цінностей, що забезпечує як нормальну життєдіяльність особистості періоду юності у національній спільності та засвоєння низки національних норм, так і конструювання особистого світогляду, позиції як суб'єкта нації та індивідуальної системи національних цінностей [5].

Отже, в останніх психологічних наукових дослідженнях вивчався розвиток окремих видів самосвідомості особистості в юності.

Метою статті є теоретичний аналіз проблеми вікових особливостей становлення самосвідомості особистості пізнього юнацького віку в зарубіжних і вітчизняних дослідженнях та емпіричне вивчення цього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Юність – це період «формальної» дорослості особистості, першочерговими свідченнями якого є: право обирати і вивчати конкретну професію у закладі вищої освіти; право брати участь у суспільних процесах, зокрема виборчих; створення сім'ї; фізична, моральна, особистісна зрілість тощо. Перед особистістю періоду пізньої юності постає необхідність розв'язання низки завдань щодо її майбутнього. Основними з цих завдань є такі: пошуки сенсу життя; вибір особистої життєвої стратегії, навчально-професійного шляху, коханої людини; створення сім'ї, поява дітей і самореалізація у новому статусі – чоловіка або дружини, батька чи матері; конструювання особистої системи цінностей; вироблення низки ціннісних орієнтацій; становлення світогляду; успішна інтеграція в суспільство, у різні великі групи; особистісне, професійне та суспільне самовизначення і самореалізація. Незалежно від часу, ці завдання залишаються актуальними для особистості юнацького віку; натомість для різних поколінь може змінюватися лише їхня ціннісна ієрархія. Розв'язуючи ці завдання, молода людина намагається довести як собі, так і іншим людям власну здатність до самостійного життя [1–3].

На погляд Е. Еріксона, незважаючи на те, що розвиток ідентичності може тривати протягом усього людського життя, в пізній юності цей процес набуває особливої значущості. Це пов'язано з тим, що особистість вирішує завдання щодо входження до різних соціальних груп і спільностей, що призводить до появи почуття близькості на противагу самотності. Суспільство надає їй право пошуку свого місця у суспільному просторі, вимагаючи від неї дотримання визначених норм і виконання певних обов'язків. Необхідна допомога з боку суспільства і докладання особистістю зусиль сприяє досягненню рівня самодетермінації, що є важливим для її нормального особистісного розвитку в зрілості [7].

Співзвучними з Е. Еріксоном є позиції Дж. Дуоркіна і Г. Френкфорта. За Дж. Дуоркіним, автономною є активна молода людина, що не дотримується низки актів людської поведінки, а конструює якісно нове особисте життя за власними

принципами, переконаннями, потребами, цінностями, прагненнями, бажаннями, ідентифікуючи себе з ними. Така ідентифікація (аутентичність) є необхідною умовою автономії особистості періоду юності й складовою її формули. Провідною характеристикою особистісної автономії є позитивна ідентичність, що виявляється у прийнятті та позитивних установках молодої людини щодо своїх потреб і прагнень нижчого рівня. Це прийняття є результатом їх осмислення та рефлексування з позиції вищих ієрархічних рівнів власних потреб і прагнень особистості. Згідно з іншою складовою формули автономії особистості, що визначена як процесуальна незалежність, власну мотиваційну сферу конструює вона сама, а не люди, які її оточують. Її важливим проявом є вміння особистості диференціювати самоідентитети (принципи, переконання, потреби, цінності, прагнення, бажання) з ідентитетами інших людей [8].

Натомість Г. Френкфорт установив, що автономна особистість вирізняється здатністю критично осмислювати та рефлексувати як щодо внутрішніх особистих спонук, так і щодо зовнішніх соціальних впливів, спроможністю за наслідками цього осмислення, рефлексування і «боротьби мотивів» здійснити свій вибір [9].

Підкреслимо, що відокремлення, автономія є специфічним аспектом становлення самосвідомості особистості в пізній юності.

За позицією І. С. Кона, в юності розвиток самосвідомості особистості відбувається у напрямі значного посилення інтегративної тенденції. Зазначена тенденція сприяє послідовному й неухильному підвищенню рівня когнітивної складності, диференційованості, цілісності та ієрархізованості «Я-образу», а також зростанню його узагальненості. Самопізнання підіймається до рівня самоусвідомлення, що тісно пов'язано з розвитком інтелекту й мислення. Ці зміни сприяють глибокому осмисленню особистістю періоду юності як власних індивідуальних особливостей, так і відмінностей від інших людей. Упродовж юнацького віку значною мірою підвищується і ступінь усвідомлення особистістю своїх переживань, сприяючи значному зростанню інтересу до власного «Я».

Важливими умовами становлення самоцінок і самоствавлення особистості в юності залишаються її оцінки та ставлення до різних зовнішніх об'єктів. Ці процеси є невід'ємними від інтенсивного когнітивного розвитку юнацтва. Водночас важливим результатом такого розвитку

є поява світогляду, тобто знань і системи переконань про довкілля, філософських життєвих уявлень тощо. Світогляд виявляється у ставленні особистості до світу та її стрижневих ціннісних орієнтаціях. У процесі становлення світогляду розвивається і соціальна зорієнтованість, тобто усвідомлення особистістю себе як представника конкретної соціальної групи, а також власного положення, статусу в цій групі [1].

Характеризуючи юнацький вік, В. С. Мухіна підкреслила превалювання індивідуальних закономірностей розвитку самосвідомості особистості над загальними. Провідними для цього складного процесу вчена визначила психологічні механізми саморефлексії, ідентифікації та відокремлення. В юності особистість рефлексує щодо власних взаємин зі значущими іншими людьми (зокрема й суспільних), вироблення своєї життєвої позиції тощо. Окремі молоді люди, прагнучи до лідерства, свідомо рефлексують про важливі соціальні процеси. Ці рефлексивні вправління мають особливу значущість для особистості юнацького віку. Засобами ідентифікації вона переймає від інших людей передусім суспільно значущі якості, набуваючи здатності до засвоєння норм і правил поведінки в суспільстві [2].

В юнацькому віці триває процес ідентифікації особистості з власним «Я-образом», що пов'язаний із різними часовими вимірами (минулим, теперішнім і майбутнім). Ідентифікаційні процеси юнака стосуються і таких суспільних цінностей, які не лише забезпечують його нормальну життєдіяльність у соціумі та надають змогу засвоїти певні суспільні норми і правила, а й сприяють конструюванню власного світогляду, життєвої позиції та системи ціннісних орієнтацій. В юності механізм ідентифікації реалізується на емоційному та раціональному рівнях. Натомість механізм відокремлення дає змогу особистості зберігати свою індивідуальність, власне «Я». Завдяки цьому механізму засвоєні норми поведінки, ціннісні орієнтації та мотиви стають індивідуалізованими. В юності особистість вже індивідуально відповідає за свій вибір, власні дії та вчинки. Однак рівень розвитку цих механізмів у юнаків є різним [2].

Особливою гостротою в юності набуває проблема вибору істинних життєвих цінностей. Водночас індивідуальні ціннісні орієнтації певною мірою відрізняються, що зумовлює відповідний вплив і на змістове наповнення самосвідомості

юнаків і дівчат. До кінця цього періоду одні молоді люди набувають психологічного статусу дорослої, соціально зрілої особистості, що вирізняється стійкістю світогляду і власної системи цінностей (як свідчення їх незалежності), розумінням необхідності прийняття суспільних взаємодій (тобто залежності від суспільства); натомість інші – залишаються у психологічному статусі «підлітка», резюмувала В. С. Мухіна [3].

Вивчаючи проблему прийняття студентами стратегічних життєвих рішень, Л. В. Помиткіна виявила, що в юності перше місце займає прийняття ними рішень про професійне самовизначення, друге – вибору шлюбного партнера, третє – визначення власної життєвої позиції, статусу в соціумі, стосунків з іншими людьми. На думку психолога, невисокий рівень усвідомлення студентами своїх стратегічних життєвих цілей зумовлено тим, що пізній юнацький вік є початковим щодо інтеграції особистості у різні соціальні процеси [4].

Важливим чинником розвитку «Я-концепції» особистості в юності є її взаємини зі значущими іншими. До змісту «Я-концепції» в цей період належить і сукупність очікувань юнацтва, що може сприяти досягненню внутрішньої узгодженості особистості. Так, молода людина, яка впевнена у своїй значущості, сповнена очікуваннями, що й інші люди ставитимуться до неї так само. Згідно із власною «Я-концепцією», юнак оцінює успішність своїх дій, а також вибирає цілі та засоби їх досягнення. Самооцінка особистості в юності тісно пов'язана з її прагненнями та суттєво залежить від рівня домагань. Зокрема вона знижується, якщо домагання не реалізуються. В юнацькому віці самооцінка стає більш диференційованою, що зумовлено диференціацією «Я-концепції». З віком єдина «Я-концепція» розпадається на низку незалежних «Я-концепцій». Проявами цієї диференціації є існування «Я-реального» та «Я-ідеального», натомість розбіжності між ними можуть засвідчувати дорослість молоді людини [1; 2].

В емпіричному дослідженні, яке проводили упродовж 2017–2018 рр., взяли участь 178 студентів 1–4 курсів, віком 17–21 рік із вищих навчальних закладів міст Києва та Кам'янець-Подільського. Його метою було виявлення вікових особливостей становлення такого аспекту самосвідомості особистості, як самоідентичність. Досягненню цієї мети сприяло застосування модифікованої нами методики «Хто Я?»

авторів М. Куна і Т. Макпартленда [5]. За інструкцією до методики, респондентам пропонували упродовж 12 хвилин написати близько 20 різних відповідей на запитання, що адресувалося їм самим: «Хто я такий?». Відповіді на це запитання потрібно було проранжувати, присвоївши перший ранг найбільш важливий, останній – найменш важливий.

За результатами проведення цієї методики було встановлено, що студенти перших і других курсів надали значущість таким самоідентифікаціям, що стосуються їхніх сімейних ролей і соціального статусу в сьогоденні. А саме – син чи донька, студент, друг чи подруга, громадянин, українець. У самовизначеннях студентів третіх і четвертих курсів перші позиції посіли такі ідентифікації, що стосуються їхнього майбутнього особистого та професійного аспектів життя. А саме – майбутній чоловік або дружина, майбутній фахівець (психолог, філолог, журналіст, учитель, політолог тощо), майбутній батько або матір. Натомість самоідентифікації, які були більш значущими упродовж перших двох років професійного навчання, для студентів третіх і четвертих курсів набули дещо меншої значущості.

Загалом усі респонденти значно нижчий ранг присвоїли власним професійно-значущим (освічений, уважний, толерантний, емпатійний тощо) та особистісним (добрий, чесний, щирий, ввічливий, сміливий тощо) якостям.

Отже, процес становлення ідентичності особистості у пізньому юнацькому віці є динамічним. Із дорослішанням особистості більшої значущості набувають ідентифікації, які стосуються її майбутнього самовизначення та самореалізації в особистій і професійній сферах життєдіяльності, меншої – теперішніх сімейних ролей і соціального статусу.

Висновки і перспективи

Проведений теоретичний аналіз та емпіричне дослідження сприяли визначенню таких особливостей становлення самосвідомості особистості у пізньому юнацькому віці:

- посилення інтегративної тенденції у цьому процесі, що призводить до підвищення рівня когнітивної складності, диференційованості, цілісності та ієрархізованості «Я-образу», а також до появи цілісного, інтегрованого «Я»;
- здатність до самоусвідомлення як найвищої форми самопізнання, що зумовлено вищим

рівнем розвитку інтелекту та мислення індивіда;

- підвищення ступеня усвідомлення особистістю власних переживань, самоставлення і самооцінки, що сприяє зростанню інтересу до свого «Я»;
- усвідомлення індивідом себе як представника конкретної соціальної групи, спільності, а також власного місця у цій групі, спільності;
- актуалізація процесу розвитку особистісної та суспільної самоідентичності (самовизначення) юнацтва;
- потреба вибору істинних життєвих цінностей;
- інтенсифікація становлення системи ціннісних орієнтацій як психологічної основи розвитку самосвідомості особистості;
- особиста відповідальність за вибір конкретних цінностей, дотримання певних переконань;
- здатність самостійно приймати виважені рішення у різних сферах життєдіяльності (суспільній, соціальній, професійній, особистій тощо), що є свідченням становлення соціально зрілої особистості;
- підвищення рівня розвитку рефлексії щодо власної поведінки;
- психологічними механізмами розвитку самосвідомості юнацтва є саморефлексія, ідентифікація та відокремлення;
- стрижневим об'єктом саморефлексії є взаємини зі значущими іншими та власна життєва позиція; об'єктом ідентифікації – суспільно цінні якості оточення, що сприяє засвоєнню суспільних норм; ідентифікація стосується й суспільних цінностей, які забезпечують нормальну життєдіяльність особистості у суспільстві й дають змогу засвоїти конкретні суспільні норми і правила, сприяють конструюванню світогляду, особистої життєвої позиції та системи ціннісних орієнтацій; завдяки відокремленню засвоєні норми поведінки, ціннісні орієнтації й мотиви стають індивідуалізованими.

Визначені особливості можуть становити науковий інтерес для психологів, які вивчають розвиток різних видів або конструктів самосвідомості особистості в пізній юності. Перспективною для вивчення вважаємо проблему гендерних особливостей становлення самосвідомості особистості в юнацькому віці.

Список джерел

1. Кон И. С. В поисках себя : Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – Москва : Просвещение, 1984. – 335 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 992 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
3. Мухина В. С. Проблемы генезиса личности / В. С. Мухина. – Москва : МГПИ, 1985. – 103 с.
4. Помиткіна Л. В. Психологія прийняття студентами стратегічних життєвих рішень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л. В. Помиткіна. – Київ, 2013. – 40 с.
5. Співак Л. М. Психологія розвитку національної самосвідомості особистості в юності : монографія / Любов Миколаївна Співак. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – 300 с.
6. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості : становлення і розвиток в юнацькому віці : монографія / Світлана Олексіївна Ставицька. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, ТОВ Поліграф плюс, 2011. – 727 с.
7. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – Москва : Прогресс, 1996. – 342 с. – (Библиотека зарубежной психологии).
8. Dworkin G. The Theory and Practice of Autonomy / G. Dworkin. – New York : Cambridge Univ. Press, 1988. – 188 p.
9. Frankfurt H. Necessity, Volition and Love / H. Frankfurt. – New York : Cambridge Univ. Press, 1998. – 196 p.

L. Spivak, D. Spivak

AGE PECULIARITIES OF PERSONALITIES SELF-CONSCIOUSNESS DEVELOPMENT IN YOUTH

The article regards the age peculiarities of the development of personality's self-consciousness in youth. The conducted theoretical analysis and empirical research contribute to the definition of the following features of the formation of personality self-consciousness in youth:

- strengthening the integrative tendency in this process, which leads to an increase in the level of cognitive complexity, differentiation, integrity, and hierarchy of the "Self-image", as well as the emergence of a holistic, integrated "I";*
- the ability of self-awareness as the highest form of self-knowledge, due to the higher level of development of intelligence and the individuals thinking;*
- increase of the level of awareness of the personality of their own experiences, self-attitude, and self-esteem, which contributes to the growth of interest in his/her "I";*
- actualization of the process of development of personal and social self-identity (self-determination) of youth;*
- intensification of formation of the system of value orientations as a psychological basis for the development of personality's self-consciousness;*
- an ability to make informed decisions in various spheres of life (social, professional, personal, etc.), which is the evidence of becoming a socially mature person;*
- psychological mechanisms for the development of the youth's self-consciousness is self-reflection, identification, and separation;*
- a pivotal object of self-reflection is the relationship with significant others and their own life position; the object of identification presents socially valuable qualities of others, which promotes the assimilation of social norms; due to separation of the acquired norms of behavior, value orientations and motives become individualized.*

The identified features are important for the psychological and pedagogical theory and practice.

Keywords: *self-consciousness, identity, development, personality, youth, students.*

Матеріал надійшов 25.03.2018